

Тетяна Василевська

ЦІННІСНІ ВИМІРИ ВИРОБЛЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

У статті аналізується роль ціннісної й, зокрема, моральної складової у формуванні публічної політики.

Ключові слова: *цінності, моральні цінності, публічна політика, етичні виміри публічної політики, конфлікт цінностей, результативність, ефективність, справедливість, політична здійсненність.*

Tetiana Vasylevska. The role of values in public policy-making: Ethical Dimensions.

In the article the analysis of the role of the value component, and in particular – moral component, in the formulation of public policy.

Key words: values, moral values, public policy, ethical dimensions of public policy, conflict of values, effectiveness, efficiency, fairness, political feasibility.

Визначення, формування й поділяння цінностей для поширення і посилення демократизації залишається центральним і життєво важливим завданням теорії й практики публічної політики [1, с. 519]. Державна політика є, по суті, офіційним розподілом цінностей (Д. Істон), конкретним втіленням цінностей, яке включає розподіл ресурсів і повноважень (Х. Леунг), і громади формууючи політику мають визначитися зі значенням, а не із сутністю (Д. Стоун).

Цінності, що формують ціннісну систему суспільства, кардинально впливають на становлення, функціонування та розвиток держави та її інститутів. Публічна (державна) політика буде підтримуватися й позитивно сприйматися лише в тому разі, коли цінності, закладені в її основу, збігаються з суспільними та індивідуальними цінностями дійових осіб і цільових груп політики. Часом політика сама закладає нові цінності, що будуть утверджені в ході її впровадження [2, с. 9–11]. Отже, під час формування політики дуже важливою постає необхідність виявити аксіологічні засади, на яких вона має базуватися.

Політичні рішення та їхнє втілення в життя мають суттєві етичні виміри. Етика акцентує увагу на цінностях, що мають бути присутніми в політичних рішеннях, дає моральне обґрунтування як напрямам політики, так і окремим (включаючи альтернативні) політичним рішенням; допомагає розв'язати ціннісні конфлікти, які спроможні загальмувати творення політики.

Натомість, вітчизняна практика розробки та здійснення публічних (державних) політик зазвичай не дуже прискіпливо ставиться до ціннісних та етичних їх вимірів. Важко не погодитися з тим, що «міркування моральності, наочності й прозорості процесу поступаються місцем міркуванням сьогоденної доцільності й державної вигоди, що не завжди збігається з вигодою суспільною» [2, с. 16].

Аналіз останніх досліджень та виділення нерозв'язаних раніше частин проблеми. Проблема вироблення політики фокусує підвищений науковий інтерес ще з 1960-х років. Праці М. Брауна, Е. Ведунга, К. Вайс, Д. Веймера та Е. Вайнінга, Б. Гогвуда та Л. Гана, В. Данна, Д. Істона, Г. Кньопфеля, К. Ларю та Ф. Варона, К. Кол-

беча, Л. Пала, В. Парсонса, Р. Патнама, Р. Леонарді та Р. Нанетті, Г. Райта, Г. Саймона, Д. Стоун та багатьох інших сформували широке дослідницьке поле для подальших наукових розвідок з цієї проблеми. В Україні ідеї вироблення та аналізу політики ґрунтовно розробляли В. Бакуменко, Т. Брус, О. Валецький, О. Дем'янчук, Р. Кобець, В. Романов, О. Кілієвич, В. Саламатов, В. Тертичка та ін. Однак аналізу ціннісної складової творення політики й особливо – моральної, етичної її складових присвячується набагато менше дослідницької уваги вітчизняних науковців. Дослідники зосереджуються переважно на вивченні етичних засад здійснення самого політичного аналізу, етиці політичних аналітиків, що, безумовно, звужує розуміння цієї проблеми.

Метою статті є виявлення ролі ціннісної й, зокрема, моральної складової у творенні публічної політики.

Як зазначають Б. Гогвуд та Л. Ган, під *цінностями* в контексті проблем творення політики розуміють переконання, мораль, стандарти та більш специфічні норми, які впливають на процес вироблення політики на всіх рівнях (індивідуальному, груповому, організаційному та суспільному) через спрямування та стримування поведінки і дій учасників процесу творення політики, впливаючи на їхнє сприйняття бажаного кінцевого стану (кінцевих цінностей) та прийнятних засобів (інструментальних цінностей) для його досягнення. ...Більш об'єктивні, аналітичні або побудовані на фактах чинники процесу творення політики підпорядковуються значною мірою суб'єктивним та нормативним факторам [3, с. 160–161].

У тому разі, коли мова заходить про етичні виміри творення політики, слід уточнити: моральні цінності постають як одна із основних підсистем моралі і є одним із сегментів цілого спектра цінностей, що включає й економічні, політичні, естетичні, екологічні, релігійні та інші цінності. При цьому моральні цінності відбивають мотивацію та спрямованість поведінки особистості, соціальних груп, суспільства і оцінюють їх з погляду добра і зла. Постійне зосередження уваги на ціннісному виборі, включення етичних питань в процеси формування та реалізації рішень є насущним питанням творення політики.

«Екстраординальні» компоненти, до яких відносять ціннісні орієнтири, морально-психологічні мотиви, форми емоційного сприй-

няття, уяву тощо, спричиняють вирішальний вплив на зміст процесу прийняття рішень (І. Дрор). У процесі прийняття політичних рішень ціннісні аспекти займають вагоме місце поряд із цілепокладанням та інструментальними чинниками. В процесі цілепокладання обґрунтовується існування проблемної ситуації та окреслюються цілі; інструментальні чинники визначають інституціональні рамки, організаційні процедури та механізми; ціннісні аспекти окреслюють цінності, моральні засади, домінуючі уявлення, переконання, формують критерії оцінки.

Як зазначають дослідники, «поведінка дійової особи ніколи не може бути зведена до її чисто інструментальної площини, тобто до досягнення попередньо визначеної мети завдяки усвідомленому вибору та прекрасному втіленню найкращої альтернативи можливої дії». Є дві дієві мотивації для визначення поведінки дійових осіб публічної політики – мотивація, що пов'язана з телеологічною чи утилітарною раціональністю (зацікавленістю в задоволенні особистих потреб), та мотивація, зумовлена аксіологічною раціональністю (орієнтованістю на захист та просування соціальних цінностей) [4, с. 63].

Цінності є формою морально-етичної орієнтації та мотивації людей; визначають коридор альтернатив державного розвитку в плані співвідношення цілей та засобів, тим самим виступаючи фундаментом конституційно-правового регулювання; обумовлюють можливості формування тієї чи іншої комунікації між елітарними та неелітарними прошарками і, як наслідок, внутрішньої інтеграції/дезінтеграції держави та суспільства; здатні здійснювати соціалізуючий вплив на різні прошарки населення та бути основою та каналом передачі досвіду в сфері державного регулювання, оскільки втілюються в традиціях та звичаях суспільства, стереотипах та стандартах управлінської діяльності; виступають інструментом організації професійної діяльності в критичних, форс-мажорних умовах завдяки своїй орієнтуючій, позаситуаційній природі [5, с. 243].

Процес прийняття рішень, зазначає Г. Саймон, повинен починатися з певної *етичної передумови*, яку прийнято вважати задалегідь «заданою». Ця етична передумова описує цілі певної організації. Щоб етична передумова могла стати у пригоді в процесі раціонального прийняття рішень: (а) цінності, що вважаються

організаційними цілями, мають бути сформульовані точно, щоб у будь-якій ситуації можна було оцінити ступінь їх досягнення; (б) має існувати можливість сформулювати судження про досягнення згаданих цілей за допомогою тих або інших заходів [6, с. 60–61].

Під час творення політики й оцінювання її розрізняють важливі *реалістичні* або *фактові* елементи (судження) та *ціннісні* або *етичні* елементи (судження). При цьому реалістичні або фактові елементи містять інформацію про факти, «стан системи»; а ціннісні або етичні елементи – про значущість фактів для суспільства, окремих груп, організацій, оцінювачів тощо. Так звані «судження дії» є наслідком взаємодії суджень про реальність і ціннісних суджень.

(1) Відповідальність перед демократичними інститутами за визначення цінностей може бути посилена шляхом запровадження процедурних механізмів, які б дозволили більш ефективно відокремити фактові та етичні елементи рішень.

(2) Віднесення вирішення того чи іншого питання до компетенції законодавчого органу чи органу управління має залежати від співвідношення у ньому фактових та етичних елементів та ступеня суперечливості перших. Правильному розподілу компетенцій без надмірного навантаження на законодавчий орган значною мірою сприяє успішна реалізація пункту (1).

(3) Оскільки законодавчому органу неминуче доводиться формувати чимало фактових суджень, він повинен мати вільний доступ до всієї інформації та консультацій. Однак цей доступ не просто повинен мати характер рекомендацій стосовно конкретних дій, а й містити фактову інформацію про об'єктивні наслідки доступних законодавчому органу альтернативних рішень.

(4) Оскільки адміністративному агентству у будь-якому разі доводиться формувати велику кількість ціннісних суджень, воно повинно чутливо реагувати на цінності громадян, а не лише на ті, що в явному вигляді представлені в законах. Крім того, хоча формування ціннісних суджень у багатьох випадках, особливо, якщо питання не містить суперечливих моментів, може бути делеговано адміністративним працівникам, усе ж необхідно зберігати їх повну підзвітність у питаннях цінностей законодавчому органу на випадок відсутності єдиної думки [6, с. 67].

Щодо системи цінностей, то вона передбачає цілісний зразок структури цінностей, що має місце на будь-якому рівні (індивідуальному, груповому, організаційному або суспільному), де цінності ідеально ранжуються за *ієрархічним* порядком значущості або за приблизним показником певних цінностей, що мають більшу вагу, ніж інші; така система звичайно буває порівняно стабільною або ж повільно змінюється – і здатна впливати на загальний процес творення політики та на конкретні варіанти вибору рішень [3, с. 161].

Однак останнім часом у ситуації ускладнення та урізноманітнення способів здійснення політики, за допомогою яких надаються суспільні блага та управлінські послуги, дослідники почали говорити про так звані «суміші» впровадження, маючи на увазі те, що галузі політики складаються з множини акторів, інституцій та організацій, способів виконання і цінностей. Зокрема, виділяють «суміш цінностей».

Ціннісна суміш робить менш визначеними чіткі набори цінностей. Ця суміш містить у собі вибір і пріоритети щодо розподілу ресурсів між галузями політики і проблем, а також між різними програмами, спрямованими на різні проблеми й публічні політики. Те, як політика здійснюється, відобразатиме пріоритети та цінності творців політики. Система здійснення містить пакет цінностей, а вибір суміші є результатом того, як творці політики розробили чи обрали суміш для реалізації одного набору цінностей порівняно з іншим. У контексті проблеми побудови системи здійснення існує неминучий конфлікт цінностей між різними агенціями, задіяними в організаційній матриці, а також між цінностями творців політики вищого рівня та цінностями впроваджувальників найнижчого рівня, які цілком можуть не погоджуватися з сумішшю здійснення, в рамках якої вони мусять робити свою справу [1, с.441–445].

Цінності в більшості випадків є предметами інтерпретацій. Конфлікт цінностей призводить до невизначеностей, що можуть провокувати розрив, а звідси й утруднення пошуку консенсусу між суспільними цінностями та етичними принципами та ускладнення вироблення адекватної й справедливої політики.

Етичний елемент рішення містить усвідомлення та оцінювання всіх ціннісних елементів, що містяться в альтернативних можливостях.

Серед критеріїв оцінки/порівняння варіантів публічної політики часто виділяють результативність, ефективність, справедливість, політичну здійсненність (соціальну прийнятність, доречність або відповідність прагненням суспільства), адміністративну та технічну здійсненність. При цьому навіть результативність та ефективність прямо залежать від політичних обговорень цілей та цінностей політики. Д. Стоун звертає увагу на те, що політична логіка є передусім обґрунтуванням однаковості та відмінності, доброго та поганого, правильного та хибного. А обґрунтування більшого й меншого є вже вторинним [7, с. 294–295].

Значне етичне навантаження мають такі критерії оцінки політики, як *політична здійсненність* та *справедливість*.

У дослідницькому колі точиться дискусія щодо того, які саме критерії слід застосовувати для оцінки *політичної здійсненності*. Найчастіше називають *прийнятність*, *доречність* або *відповідність прагненням суспільства*. Всі вони пов'язані з ціннісними аспектами публічної політики.

Під *соціальною прийнятністю* розуміють узгодженість основних положень та завдань політики з основними суспільними цінностями, ступінь сприйняття і згоди громадян зі здійсненням конкретного варіанта політики; рівень задоволення потреб та інтересів цільових суспільних груп цієї політики. Серед критеріїв прийнятності виділяють легітимність і підтримку.

Легітимність можливо перевірити завдяки відповідям на питання:

- Чи вважатимуться легітимною роллю чи діяльністю дії, потрібні для даного варіанта курсу?
- Чи відповідає цей курс загальній ідеології, політиці і пріоритетам уряду?
- Чи вважатимуть зацікавлені сторони цей варіант легітимним?

Підтримка виявляється у можливості забезпечити той чи інший варіант політики об'єктивними стандартами та експертними висновками.

Доречність передбачає визначення, що не суперечать цілі політики уявленням суспільства про цінності. Тобто, в процесі формування та реалізації політики постає питання про її мету й оцінювання цієї

мети. Вибір цілей політики постає як етичне питання, пов'язане з людськими уявленнями про цінності, права, перерозподіл тощо.

Відповідність прагненням суспільства як один із виразів політичної здійсненності політики передбачає необхідність відображати інтереси, потреби, переваги та уявлення про цінності конкретних груп. Адже часом політика може бути ефективною та дієвою, але не відповідати потребам і бажанням суспільних груп, на які вона спрямована [8, с. 155–156].

Критерій *справедливості* передбачає відкритість, чесність і справедливість розподілу результатів та зусиль, витрачених ресурсів і здобутих суспільних благ стосовно суспільних груп.

Справедливість – це постійна та вічна воля віддати кожному належне (Юстиніан). Як категорія морально-правової та соціально-політичної свідомості, справедливість являє собою широкий спектр значень, що утримують вимогу відповідності між значимістю індивідів або соціальних груп та їхнім соціальним становищем, між їхніми правами та обов'язками, працею та винагородою, проступком та покаранням тощо. В раках етичної думки поняття справедливості зазвичай визначається як поняття моральної свідомості, що виражає не ту чи іншу цінність, а їх загальне співвідношення між собою, конкретний розподіл між індивідами. Поставши унаслідок пошуку міри людських вчинків, справедливість базується на явищі «зворотного зв'язку», тобто сумірності, співвіднесеності наданого та отриманого, здійсненого та його наслідків, намірів та їх втілення.

Формуючи державну політику, виокремлюють 3 види справедливості:

- горизонтальна справедливість – однакове ставлення до тих, хто перебуває в рівнозначних умовах;
- вертикальна справедливість – розподіл товарів і послуг між тими, хто перебуває в нерівнозначних умовах;
- справедливість між поколіннями – витрати і вигоди пропонованих варіантів стратегії або програм для майбутніх поколінь.

Складності із впровадженням принципу справедливості полягають у тому, що бракує чіткої відповіді на запитання про те, яким має бути справедливий розподіл суспільних благ між членами суспільства й чи існує небезпека «надто вільного трактування варіантів політики і вибору найкращого з них з використанням ідеологічних

перекручень, маніпуляцій, впливу неполітичних лобістських груп тощо» [9, с. 67].

Інтереси, які розглядаються як рівні в моральному плані, можуть бути нерівними в політичному плані. Справедливі, законні чи добродійні інтереси не обов'язково є міцними; часто вони виявляються слабкими. І роль держави полягає в тому, щоб захистити слабкі, але законні інтереси від міцніших, але менш добродійних інтересів [7, с. 181].

Варто звернути увагу на те, що іноді певні дії є правильними з морального погляду й тому мають бути реалізованими, хоча у вузькому сенсі вони постають неефективними (тут витрати перевищують здобутки).

Оскільки держава є загальнонародною організацією, яка покликана представляти й захищати інтереси кожного свого громадянина, справедливість у ієрархії цінностей державного управління має посідати вищий щабель, порівняно з ефективністю. «У деяких моментах державні організації мусять здійснювати функції, які не виконувалися б, якби ефективність була критерієм оцінки. Однак доконечність надання послуг усім громадянам вимагає від державної організації здійснення цієї функції» [10, с. 49].

Цінності, на яких має базуватися творення політики – це, перш за все, цінності суспільства, окремих його груп, на які спрямована політика, так звані «цінності пайовиків» (стейкхолдерів).

Розрізняють такі підходи у впровадженні політики: «згори вниз» – тут превалює цінність контролю, та «знизу вгору» – домінують цінності відкритості, децентралізації, участі. Відповідно, є 2 різні підходи втілення суспільних цінностей та цінностей стейкхолдерів у політиці:

1. Аналіз та врахування політичними аналітиками поглядів особистостей та груп, що беруть участь у формуванні та впровадженні політики і спрямовування уваги на державні інтереси.

2. Активне залучення до розробки політики груп та осіб, що зазнають впливу цієї політики, що робить цей процес більш відкритим, прозорим та очевидним [8, с. 84–85].

Другий підхід якраз демонструє риси саме публічної (а не «державної») політики, при якій, на думку аналітиків, сукупність цілей,

цінностей, підходів і дій легалізується народом відповідно до основних принципів демократії й яка формується представницьким органом, який залучає до її ініціювання, розробки та впровадження значне коло інших органів державного управління різного рівня, експертні організації, недержавні агенції, громадські і міжнародні організації та окремих громадян [7, с. 12].

Колективні зусилля у формуванні політики мають ціннісне, етичне підґрунтя. Г. К. Колбеч звертає увагу на те, що у тому разі, коли участь у творенні політики беруть «порівняно стабільні колективи людей з широкого діапазону організацій, що зводяться разом на постійній основі для розв'язання проблем політики», «...найчастішим уявленням про колективність політики стало уявлення про неї як про громаду. Це вказує на тісний зв'язок і довіру: політика здійснюється людьми, які знають і довіряють одне одному. Це не означає, що тут не може бути невігластва, непорозумінь і конфліктів. Проте це уявлення підкреслює ступінь взаємопов'язаності колективних дій для досягнення взаєморозуміння: певне взаєморозуміння необхідне для реалізації будь-яких колективних заходів, а практика спільної роботи зміцнює його» [11, с. 37].

Цінності водночас і спрощують, і ускладнюють процес творення політики. Цінності спрощують процес вироблення політики, оскільки забезпечують готову «модель світу», кілька стандартів, за допомогою чого значну кількість рішень можна приймати більш-менш автоматично і навіть нові різновиди проблем можна піддати «негайному розгляду». Цінності ускладнюють творення політики, оскільки індивідуальний творець рішення може відчувати вплив кількох ціннісних міркувань, які іноді складно узгодити (якщо вони конфліктують між собою) або ранжувати їх (якщо вони збігаються, але конкурують між собою). Цінності можуть бути значною мірою прихованими, розпорошеними та переплутаними. Ухвалення рішень звичайно торкається не однієї, а багатьох осіб, організацій, соціальних груп, що ставить питання: «чий цінності?», тобто залишається актуальною проблема конфлікту або конкуренції цінностей [3, с. 162–163].

Практичне просування цінностей до управлінських цілей передбачає:

- ідентифікацію цінностей, що базується на відборі ідеалів та принципів, що забезпечують виконання державою загальносоціальних

функцій та відповідають основоположним традиціям суспільства та позитивним стереотипам масової свідомості;

- «вибраковку» конфліктогенних для даного соціуму цінностей, що мають руйнівний соціально-політичний потенціал;
- зниження рівня абстрактності цінностей через операціоналізацію ідейного змісту, надання їм цільових оболонку у вигляді розрахункових параметрів;
- врахування функціонально-рольових параметрів цінностей, відмінностей їх функціонування на різних рівнях та сферах управління (наприклад, політичної та адміністративної підсистем державного управління);
- визначення рівня та характеру носіїв ціннісних мотивацій (лідерів, груп управлінців, широкої соціальної аудиторії та інших акторів, кожен із яких передбачає власну систему закріплення та інтерпретації ціннісних орієнтирів) [5, с. 249–250].

При цьому важливо виявляти та впроваджувати цінності «різних рівнів». Наприклад, приймаючи рішення, уряд Канади враховує чотири типи цінностей: конституційні цінності (міністерська відповідальність, бюрократична відповідальність, конфіденційність Кабінету та правові обмеження); консультативні цінності (визнають важливість урахування впливу пропозицій щодо політики на зацікавлених осіб, наголошують на необхідності внутрішніх і горизонтальних консультацій); стратегічні цінності (відображають стратегічні пріоритети уряду та бачення політики і соціальних змін у довгостроковій перспективі); політичні цінності (враховують політичні обмеження, наприклад, стратегію оприлюднення тощо) [8, с. 220–224].

За класичною моделлю вироблення публічної політики має такі етапи: ідентифікація проблеми, контекстуалізація політики, формування політики (вибір цілей політики на основі вияву можливих альтернатив та аналізу їх можливих наслідків), затвердження політики, впровадження заходів політики, моніторинг та оцінювання політики. Якщо сфокусувати увагу на *цінностях*, то етапами в розробці та здійсненні публічної політики будуть: формування проблем і виявлення цінностей, перетворення цінностей у політичні цілі, розроблення стратегії реалізації цих «ціннісно навантажених» цілей та мобілізація ресурсів, оцінювання результатів політики

щодо досягнення поставлених цілей (у тому числі щодо ступеня реалізованості передбачених цінностей, виникнення нових цінностей). Г. Саймон звертає увагу на функціонування так званих цінностей-індикаторів, за допомогою яких оцінюються альтернативи, не вдаючись до дослідження повністю кінцевих цілей або закладених в них цінностей [6, с. 88; 262].

Усе зазначене яскраво виявляє роль цінностей й етичних принципів у формуванні та впровадженні державної (публічної) політики.

Як зазначає К. Вайс, програми та політики бувають різних видів. Їхньою метою може бути зміна знань, позицій, цінностей, поведінки людей, організацій, в яких вони працюють. Спільною для всіх цих програм та напрямів є мета – поліпшення життя та добробуту людей, на яких вони спрямовані [12].

У свою чергу, Д. Стоун відмічає, що рівність, ефективність, свобода, безпека, демократія, справедливість та інші цілі є тільки прагненнями для якогось суспільства, яким люди надають суперечливих тлумачень. «Та якщо тлумачення розділяють людей, то прагнення об'єднують їх. При цьому доцентровою силою є намагання уявити значення суспільної мети та узгодити це уявлення зі своїм власним тлумаченням» [7, с. 297].

Таким чином, цінності, що формують аксіологічну систему суспільства, кардинально впливають на становлення, функціонування та розвиток держави та її інститутів. Постійне зосередження уваги на ціннісному виборі, включення етичних питань в процеси формування та реалізації рішень є насущним завданням вироблення публічної політики. В ситуації ускладнення та урізноманітнення способів упровадження політики, за допомогою яких надаються суспільні блага та управлінські послуги, виникають «ціннісні суміші», які роблять менш визначеними чіткі набори цінностей та можуть призводити до конфлікту цінностей. Конфлікт цінностей здатен провокувати розрив, ускладнювати й пошук консенсусу між суспільними цінностями та етичними принципами й вироблення адекватної та справедливої політики. Етичне навантаження несуть й критерії оцінки публічної політики (результативність, ефективність, й особливо – справедливість, політична здійсненність). Публічна політика підтримується й позитивно сприймається тоді, коли цінності, закладені в її основу, збігаються з суспільними та індиві-

дуальними цінностями дійових осіб і цільових груп політики. Тому перспективним постає активне залучення до вироблення політики значного кола органів державного управління різного рівня, експертів, громадських організацій, окремих громадян.

Детальний аналіз суміші цінностей, що визначає творення вітчизняної політики, вияв впливу моральних цінностей на процес формування та реалізації публічної політики потребують подальшої дослідницької уваги.

1. Парсонс В. Публічна політика : Вступ до теорії й практики аналізу політики / Вейн Парсонс; [пер з англ. О. Дем'янчука]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 520 с.

2. Система розробки і здійснення публічних політик в Україні / за заг. ред. О.П. Дем'янчука. – К. : Факт, 2004. – 224 с.

3. Гогвуд Б. Аналіз політики для реального світу / Б. Гогвуд, Л. Ган ; [пер. з англ. А. Олійник; наук. ред. пер. В. Тертичка]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 396 с.

4. Кньопфель П. Аналіз і пілотаж публічної політики / П. Кньопфель, К. Ларю, Ф. Варон, Н. Малишева. – К. : Алерта, 2010. – 424 с.

5. Управление государством: Проблемы и тенденции развития // Полит. наука : Ежегодник 2007 / Рос. ассоциация полит. науки ; гл. ред. А.И. Соловйов. – М. : РОССПЭН, 2008. – 510 с.

6. Саймон Г.А. Адміністративна поведінка: Дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції / Г.А. Саймон ; [пер. з англ. Р. Ткачука]. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.

7. Стоун Д. Парадокс політики : Мистецтво ухвалення політичних рішень / Дебора Стоун. – К. : Вид-чий дім «Альтернативи», 2000. – 304 с.

8. Браун П. Посібник з аналізу державної політики / Пол Браун ; [пер. з англ.]. – К. : Основи, 2000. – 243 с.

9. Дем'янчук О. Державна політика і державне управління: політологічні аспекти : монографія / О. Дем'янчук. – К. : Факт, 2008. – 272 с.

10. Райт Г. Державне управління / Г. Райт ; [пер. з англ. В. Івашко, О. Коваленко, С. Соколик]. – К. : Основи, 1994. – 191 с.

11. Колбеч Г.К. Політика: Основні концепції в суспільних науках / Г.К. Колбеч; [пер. з англ. О. Дем'янчука]. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 127 с.

12. Вайс К.Г. Оцінювання: методи дослідження програм та політики / К.Г. Вайс ; [пер. з англ. Р. Ткачука та М. Корчинської; наук. ред. пер. О. Кілієвич]. – К. : Основи, 2000. – 671 с.